

Марко Гагић
Јелена Бабић

ДЕРИЖА, ДИЈАЛЕКАТ МАРОКА – ПРИКАЗ ФОНЕТСКИХ ОСОБЕНОСТИ

С обзиром на то да је арапски званични језик у 22 земље не изненађује чињеница да су поред књижевног, савременог арапског језика у употреби његове различите варијанте, односно дијалекти. Овај рад је посвећен анализи појединих специфичности мароканског дијалекта, такозване дериже, у компарацији са савременим арапским језиком. Средишњи део рада бави се фонетским одликама мароканске дериже с посебним освртом на опис смањене употребе вокала, као и анализу гласовних вредности фонема које не постоје у савременом арапском језику. Табеларним приказивањем ових карактеристика, кроз примере ексцерпираних из релевантне литературе и на основу емпиријског истраживања једног од аутора, доприноси се стицању целовитије слике о сличностима и разликама савременог арапског језика и дериже.

Кључне речи: арапски језик, марокански дијалекат, дерижа, фонетске одлике, вокали.

Considering the fact that Arabic is the official language in 22 countries, it is not surprising that, in addition to the Modern Standard Arabic (MSA), different dialects are in use. This paper is devoted to the analysis of certain peculiarities of the Moroccan dialect, the so-called Darija, in comparison with the MSA. Darija is a dialect of the Maghreb, the Arab West, which was created (and is still developing) by intertwining MSA with the language of the Berbers, but also with the languages of the colonizers. The central part of the paper deals with the phonetic features of the Moroccan Darija with special reference to the description of the reduced use of vowels, as well as the analysis of the sound values of phonemes that do not exist in the MSA. Tabular presentation of these characteristics, through examples excerpted from the relevant literature and based on the empirical research of one of the authors, contributes to the acquisition of a more comprehensive picture of the similarities and differences of the MSA and Darija.

Key words: Arabic language, Moroccan dialect, Darija, phonetic features, vowels.

1. Увод. Краљевина Мароко је земља која се половином 20. века изборила за независност након ослобођења од колонијалне власти Француске и Шпаније у појединим деловима земље. У географском смислу, Мароко је саставни део арапског Запада, односно Магреба који, поред њега, чине и друге земље северне Африке, Тунис, Алжир и, делимично, Либија. Територија данашњег Марока обухвата области које су кроз векове баштиниле богату историју, на којима су се рађале, развијале и гасиле бројне цивилизације које су на културном и језичком плану оставиле неизбрисиве трагове.

Домицилно становништво Марока чине Бербери, Имазигени (‘слободни људи’), који живе и у Алжиру, Либији и Тунису, а у мањем броју и у Мауританији, Египту и у деловима подсахарске Африке. Контакт арапског са берберским језиком довео је до развоја међусобних утицаја на фонолошком и морфолошком плану, о чему ће касније бити речи. Пре арапских освајања и

ширења ислама у 7. веку, ове територије освајали су и Пуни, Римљани, али и многи други народи и племена. Такође, Мароко је у периоду између 1912. и 1956. године био француски и, у северном делу земље, шпански протекторат и присуство ова два језика, нарочито француског, извршило је снажан утицај на језик којим се у Мароку говори. Хит (HEATH 1997: 205) сматра да, захваљујући оваквом историјском развоју, марокански дијалекат представља скуп различитих дијалеката међу којима постоје бројне сличности али и разлике, нарочито на нивоу лексике и граматике. Према њему, развој дериже пролазио је кроз три етапе. Прва етапа овог развоја представљала је одраз мешања арапског језика са берберским у процесу арабизације становништва ове области (почиње око 700. године). Друга етапа започиње половином 11. века, односно освајањима припадника савеза племена Бену Хилал пореклом са Арабијског полуострва и коначно, а трећа етапа је започела око 1492. године доласком муслимана и Јевреја са територија данашње Шпаније.

Данас, народ Марока доминантно комуницира на мароканском арапском језику, који је шире познат и под именом мароканска дерижа, што је термин који се употребљава и у стручној литератури. Према Доменик Кобе, ово је дијалекат који се развио из говора Казабланке, економске престонице Марока (САУВЕТ 2011: 273). Сматра се да је говор главног града, Рабата, изузетно специфичан и да није тако широко прихваћен иако се свугде разуме. Слична ситуација је и са говором града Феса, интелектуалне престонице, иако је веома цењен међу Мароканцима. Међутим, данас се дијалекти Рабата и Казабланке сматрају једним поддијалектом (ЕННАЛ 2011: 48), што је и закључак овог аутора, уз његов додатак да се специфичност дијалекта углавном спомиње у контексту управо говора Казалбанке, где се може приметити веома интензивна африкација при којој се пловив *ī* неретко умекша до непрепознатљивости, што је посебно упадљиво код говорника мушког пола, претежно млађе генерације.

Дерижа се међу говорницима арапског језика углавном сматра дијалектом који је најудаљенији од стандардног арапског језика и има репутацију да је умногоме неразумљива, па чак и искварена и прљава.¹ Емпиријска истраживања једног од аутора овог рада, током којих је интервјуисано око 300 говорника арапског језика из различитих арапских земаља, показала су да је са Мароканцима веома тешко, а неретко и немогуће разговарати на арапском језику, уколико саговорник не прилагоди свој језик тако да га приближи стандардном језику.² Примера ради, један саговорник из Сирије са-

¹ Овакво виђење говорника дериже би могло да се објасни концептом о којем је писао и Кристал, о *дијалекатском континууму*. „Често се наилази на ‘ланац’ дијалеката широм неке области. У свакој тачки ланца говорници једног дијалекта могу разумети говорнике других дијалеката који живе у суседним областима, али ће се тешко разумети с људима који живе даље дуж ланца, док се с онима који су најудаљенији неће споразумети” (Кристал 1996: 25).

² Савремени арапски језик, односно арапски књижевни језик или савремени стандардни арапски језик је потомак класичног арапског језика и у енглеској литератури се најчешће среће као МСА (MSA – Modern Standard Arabic). Под овим називом се подразумева арапски језик који је „језик писане, формалне и званичне комуникације, језик средстава информисања, науке, информатике и књижевности, незаменљиво средство међуарапског, односно унутарарапског општења, ризница богатог духовног и културног наслеђа арапско-исламске цивилизације

општио је аутору да са својим познаником из Марока разговара на енглеском језику, јер га „ништа не разуме”.³ Истовремено, од Мароканаца су добијана и сведочанства попут „ми разумемо све, али нас не разуме нико”.⁴ Оваква ситуација последица је чињенице да се подручје које покрива савремени Мароко вековима развијало у једном посебном друштвено-политичком контексту, знатно другачијем у односу на остатак арапског света. Најјаснији утицај на мароканско друштво, културу и језик имају култура и језик Имазигена.

Имазигени су кроз своје две моћне династије Алморавида и Алмохада оставили снажан печат на регион и имали су можда и пресудан значај за стварање нарочитог магрепског идентитета на подручју северне Африке. Чињеница да су и Алморавиди и Алмохади пореклом из данашњег Марока, те да у Мароку има највише људи који се изјашњавају као Имазигени и који говоре тим језиком, чини да је у Мароку ова култура најзаступљенија. Друга земља у којој је култура Имазигена присутна у значајнијој форми је Алжир, а резултат тога је, између осталог, и блискост алжирског и мароканског дијалекта арапског језика. Дакле, језик Имазигена, односно берберски, што је термин који се и даље користи у нашој литератури, умногоме је допринео развоју специфичности мароканског дијалекта које га удаљавају од стандардног арапског језика. Утицај берберског постоји на пољу лексике и граматике, али се у великој мери примећује код фонетских специфичности које ће бити приказане у овом раду. Према појединим истраживањима, сматра се да је, с обзиром на то да берберски језик и марокански дијалекат спадају у групу афроазијских језика, дерижа изгубила диференцираност између дугих и кратких вокала захваљујући блиском контакту са берберским, а да је полувокал постављен на место кратких вокала у одређеним склоповима консонаната. И на пољу морфологије је утицај берберског изузетно велики, па је, између осталог, упадљив двоструки афикс, односно постојање префикса *īa* и суфикса *ī* у деминутивима и апстрактним именицама (LANCROUSI 2018). На дерижу су утицали и шпански и, нарочито, француски језик, претежно на пољу лексике и овај рад се том облашћу неће детаљно бавити.

У складу са горенаведеним, овај рад даје преглед и анализу фонолошких, морфолошких, али и осталих карактеристика варијетета арапског језика који је у употреби у Мароку, односно мароканског дијалекта. Будући да дерижа садржи велики број специфичности, те да о овоме у нашој науци није писано, покривање читавог њиховог спектра излази из оквира овога рада, релативно кратког обима. Циљ рада је да укаже на неке, најупадљивије, пре

и сакросантна језичка компонента ислама као религије, тј. Курана, Речи Алахове” (Танасковић – Митровић 2005: 14). С обзиром на то да се за арапски језик везује диглосија, социолингвистичка ситуација у којој постоје *виши* (al-fuṣḥa – фусха) и *нижи* (al-‘āmiyya) варијет при чему се под вишим варијететом сматра модерни стандардни језик који није матерњи језик Арапа, матерњи језиком се сматра „тај локални говор, који спонтано науче у породици и непосредном животном окружењу, док књижевним/стандардним арапским језиком у мањој или већој мери пасивно или активно овладају кроз процес шире социјализације, образовања и школовања” (Танасковић – Митровић 2005: 13).

³ Интервју обављен у Обреновцу у јулу 2021. године.

⁴ Интервју обављен у Рабату у августу 2018. године.

свега фонетске карактеристике, полазећи од хипотезе да фонетске специфичности мароканске дериже представљају основу њене посебности, нарочито што се неке од њих директно косе са правилима арапског језика.

У изради рада кориштена је релевантна литература из различитих лингвистичких дисциплина, у највећој мери из фонетике и фонологије, али и из лексикологије, уз ослонац на вишегодишње истраживање овог феномена од стране једног од аутора, током којег је спроведено и неколико теренских испитивања у самом Мароку.

2. АЛФАБЕТ. Изговор и бележење појединих гласова овог дијалекта били су предмет проучавања неколико страних аутора, али у нашој науци није посвећено довољно пажње овој тематској области. Стога, овај рад представља и увид у различите тенденције писања мароканског дијалекта који, након панарапских идеја које су биле распрострањене током 20. века, у последње две деценије пролази кроз период уобличавања и формалног признавања статуса који међу говорницима већ има. Чињеница је да је дерижа матерњи језик око 72% популације Краљевине Мароко и да га, према подацима из 2004. године говори 90% становништва Марока (MILLER 2017:1).

Ниједан дијалекат арапског језика, па ни дерижа, нема кодификовану норму бележења речи и с обзиром на то да она представља варијетет савременог арапског језика, бележи се арапским писмом уз поједине измене које су у складу са другачијом артикулацијом појединих гласова овог дијалекта. Бележење некодификованим системом може да доведе до додатне конфузије. Поједини аутори који пишу на дерижи врло често су недоследни у избору слова које користе за одређене гласове и

„Аутори који пишу текстове на дерижи – било књижевне, новинске или рекламне – користе арапско писмо и сопствена правописна правила, често веома недоследно, па није тешко пронаћи две различите графеме за исту фонему у једној реченици. Као што је приметио Агуаде, њихов начин писања, генерално, варира између две тенденције: или да сачувају што је више могуће ортографију класичног арапског или да је модернизују уводећи нове графеме за фонеме говорног језика” (MICHALSKI 2017: 236, превод Ј.Б.).

2.1. Гласовни систем савременог арапског језика састоји се од 34 фонеме, односно од 28 консонаната и 3 дуга и 3 кратка вокала. У табели која следи представљен је паралелан приказ консонаната у савременом арапском језику и дерижи који говори у прилог чињеници да је њихов број у дерижи већи него у фусхи, али такође и да бележење истих гласова различитим словима може да допринесе додатној конфузији.

Самостално написано слово	Фонетска вредност у савременом арапском језику	Фонетска вредност у мароканском дијалекту
ا	[a:],[æ:],[ɑ:]	[a:],[æ:],[ɑ:]
ب	[b]	[b]
پ	–	[p]
ت	[t]	[t]
ث	[θ]	[t]

ج	[dʒ],[ʒ],[g]	[ʒ], [g]
ح	[h]	[h]
خ	[x]	[x]
د	[d]	[d]
ذ	[ð]	[d]
ر	[r]	[r]
ز	[z]	[z]
س	[s]	[s]
ش	[ʃ]	[ʃ]
ص	[sʰ]	[sʰ]
ض	[dʰ]	[dʰ]
ط	[tʰ]	[tʰ]
ظ	[ðʰ],[zʰ]	[dʰ]
ع	[l]	[l]
غ	[ɣ]	[ɣ]
ف	[f]	⟨f⟩
ڤ	–	[v]
ق	[q]	[q], [g]
ك	[k]	[k]
گ	–	[g]
ڭ	–	[g]
ل	[l]	[l]
م	[m]	[m]
ن	[n]	[n]
ه	[h]	[h]
و	[w],[u:]	[w],[u:]
ي	[j],[i:]	[j],[i:]
ء	[l]	[l]

3. Изговор консонаната. Описаћемо само оне консонанте и вокале који имају неколико варијанти изговора, као и писања, у зависности од утицаја дијалекатских варијетета или страних језика.

3.1. Билабијални пловив *б* (ⴱ) се најчешће артикулише гласом *б*. Међутим, у употреби је и његов безвучни парњак *̣* који не постоји у савременом арапском језику. Приликом бележења страних речи арапским писмом постоји тенденција да се за овај глас користи слово позајмљено из персијског писма – *б* са три дијакритичке тачке- پ. У дерижи постоји глас *̣*, који је ушао у овај дијалекат преко позајмљеница, међутим у пракси не постоји уочена доследност у бележењу овог гласа. Ипак, у највећем броју случајева не користи се слово позајмљено из персијског, већ се бележи арапским ب. Интересантно је да код позајмљеница које у оригиналној форми садрже глас *̣* не постоји доследност приликом преузимања речи у дерижи. Тако се некад држава слово *̣*, а код неких речи оно у дерижи, вероватно под утицајем стандардног арапског језика, добија другачију форму и прелази у *б*. Примера ради,

реч *بوطو* 'улична светиљка, бандера', долази од француског *poteau*. Ова реч се обично записује са арапским *b*, али се изговара са *ū* – *pofo*. Са друге стране, реч *بوسطة* 'пошта', долази од француског *poste*, али се изговара са *b* – *bosta*. Као што показују ови примери, обе речи се записују арапским *b*, али се у једном случају оно чита као *ū*, а у другом као *b*.

Слична ситуација је и код лабиоденталног фрикативног консонанта *ɸ* чији звучни парњак *v* не постоји у арапском језику иако се развила могућност да се приликом бележења страних речи арапским писмом користи позајмљена графема, *ɸ* са 3 дијакритичке тачке – *ف*. У деризи се глас *v* појављује у позајмљеницама и најчешће бележи арапским словом *ɸ*.

3.2. Интердентални фрикативни консонант *θ* у појединим дијалекатским варијантама има тенденцију да се изговара као *ū* или чак као *s* иако изговор овог гласа у савременом арапском језику има вредност сличну енглеском *θ* у речи *thing*. По питању изговора овог гласа у деризи, он је исти као код денталног пловива *ū*, међутим у појединим случајевима долази до његовог умекшавања и приближавања изговора гласу *ç* или чак гласовима сличним умекшаном *ç* или *h* у српском језику, односно турском *ç* [ʧ] или румунском *ț*. Овакав начин умекшавања гласова типичан је за деризу и један је од најјаснијих знакова препознавања мароканског дијалекта. Треба рећи да је умекшавање гласа *ū* у деризи присутно вероватно свугде у одређеном нивоу, међутим у неким регионима Марока је оно мање приметно, док је у другим регионима врло изражено за шта је најбољи пример говор становника највећег града Марока, Казабланке. Када је у питању умекшавање ових гласова, индикативно је да се код позајмљеница које садрже глас *ū* он најчешће бележи арапским емфатичним *ū* (ط), а не обичним *ū* (ت) које је у стандарном арапском логичнији избор. Примери за то су бројни и може се уочити већ у горенаведеним речима *poto* и *bosta* где је у оба случаја *ū* из француске речи транскрибовано као емфатично *ū*. Као друге примере можемо навести речи *بارطة* (*bartma* 'стан', од француског *apartment*), *بوطة* (*boṭa* 'плинска боца', од француског *bouteille*), *طوموبيل* (*tomobil* 'аутомобил' од француског *automobile*), *فرشيطة* (*forchiṭa* 'виљушка', од француског *fourchette*) итд. Ово није апсолутно правило, па тако постоје и речи које су транскрибоване обичним *ū*, али свакако да честа појава транскрибовања слова *ū* графемом која представља емфатик уместо обичним *ū* говори у прилог томе да се обично арапско слово *ū* у деризи умекшава.

Такође, интердентални фрикатив, *ð*, поред уобичајеног изговора сличног енглеском *ð* у речи *this* има и могућу фонетску вредност алвеоралног фрикатива *z* који постоји у арапском језику и има своју, посебну, графију – *ذ*, с тим што се у мароканском дијалекту, код изговора овог гласа, примењује и трећи начин, као код денталног пловива *g*. У деризи и фрикатив *ð* и пловив *z* имају исту вредност и изговарају се као *g*. У неким случајевима и овде може доћи до умекшавања гласа, али емпиријска истраживања упућују на то да ипак не постоји правилност у томе, као што је случај са консонантима *ت* и *ث* који се врло доследно умекшавају.

3.3. Један од гласова који има веома широк спектар алофона је глас *ç*. Овај палато-алвеорални африкат се према савременом арапском језику артику-

лише углавом као *и* (приликом чијег изговора долази до повијања врха језика уназад, до кога не долази у арапском језику). Међутим, у варијантама колоквијаног говора, уочене су и ове могуће артикулације: као веларни пловив *ī* („У Египту овај изговор у књижевном језику данас има статус неписане норме и спада у феномене стандарднојезичке варијантности, тј. он је специфично обиљежје египатске стандарднојезичке варијанте арапског књижевног језика” (Јанковић 1987: 85)). Каткад се и у дерижи јавља изговор истоветан ономе који постоји Египту, али је ово више на нивоу изузетка него правила (*glis* ‘седи’, *gzzār* ‘месар’). У земљама арапског Магреба, нарочито у Мароку, али и у урбаним срединама Сирије и Либана његова фонетска вредност је *жс*, а у облику *ġ* се користи у Ираку и у руралним областима Сирије, Јордана и појединих других земаља. „Већ су стари арапски филолози указивали на одступања и некоректности у изговору овог консонанта, који су иначе идентификовали као палатални дорсални пловив, што је била последица еволуирања у његовом изговору током историјског развитка” (Јанковић 1987: 85). Дерижа, дакле, по правилу ово слово изговара као *жс*, али су присутна одступања где се оно изговара као *ī*.

3.4. У арапском језику, односно у његовом гласовном систему, истичу се четири емфатична консонанта који, као заједничку особину, имају фарингализацију. Ови консонанти такође, у великој мери утичу и на веларизацију изговора вокала који следи иза њих. Поред стандардних емфатичних консонаната који се у дерижи изговарају на истоветан начин као у стандардном језику, осим у случају емфатичног *з*, које се најчешће изговара као емфатично *g*, долази и до емфатизације појединих других консонаната, и то *р*, *б*, *м*, *з* и *л*. Емфатично *р* може се појавити и у речима које не садрже друге емфатичне консонанте, док се *б*, *м*, *з* и *л* углавном појављују у речима у којима има других емфатика (ENNAJ et al. 2004: 3).

Овај процес емфатизације се јавља и код неких гласова у гласовном систему књижевног арапског језика, а нарочито је упечатљив пример изговор речи *Allāh* у којем се, према појединим ауторима јавља фарингализовани глас *л* [l̤], за разлику од денталног латералног гласа *л* [l:]. Други аутори, пак, сматрају да се ипак ради само о алофону ове фонеме (Јанковић 1987: 101). У дерижи, као и у фусхи, постоји емфатичан глас *з* (иако се он изговара као *d*), међутим, уочен је и процес емфатизације денто-алвеоларног гласа *з*. Ова емфатична фонолошка интерпретација гласова је појава која се веома често јавља уколико се у речи, односно испред или иза поменутих консонаната налази емфатични консонант.

3.5. Консонант *q* се сматра увуло-веларним пловивом и поред овог, у савременом арапском језику прихваћеног изговора, у дијалектима долази до његовог одступања од изговора у стандардном језику и приближавања гласу *ī* или чак хамзи, глоталном пловиву. У дерижи се консонант *q* најчешће изговара на идентичан начин као у стандардном језику, осим у појединим случајевима када се он изговара као *ī* (قال *gāl* ‘рећи’).

По питању правилности писања и изговора хамзе спроведено је неколико емпиријских истраживања, међутим, у овом истраживању дошли смо до

закључка да се она у изговору у дерижи најчешће изоставља, али да постоје и случајеви где се она изговара и бележи. Код елатива мушког рода и облика за боје, такође мушког рода, хамза је непостојана, као што је представљено у табели која следи, али се у суперлативу појављује. Такође, уочено је њено одсуство у перфекатској конјугацији глагола који на месту првог коренског консонанта имају хамзу, при чему се овакви глаголи понашају као крњи. Примера ради, прво лице једнине оваквог глагола у стандардном језику гласило би *akaltu* ‘јео сам’, док би у дерижи оно гласило *klit*. Хамза је, дакле, уклоњена, а као трећи коренски консонант појављује се у (ипсилон – ознака за *ya'*). Међутим, у имперфекатској конјугацији бележи се алиф, који би, номинално, требало да представља носиоца хамзе, али се сама хамза у изговору не чује, на пример *ka-nākul* كناكل ‘једем’. Оваких глагола нема много. Други фреквентан глагол идентичне структуре био би глагол *ahada* ‘узети’, који би у дерижи, у другом лицу једнине, у перфекту, гласио *khdti*.

4. ВОКАЛИ И ИЗГОВОР ВОКАЛА. Једна од најупечатљивијих карактеристика дериже која је диференцира у односу на стандардни арапски језик јесте знатно мањи број вокала, што се сматра последицом утицаја берберског језика. У том контексту, појава у мароканском дијалекту којој није било посвећено много пажње је употреба сукуна, односно непостојање вокала на консонанту која одступа од правилности које постоје у фусхи. Када се говори о утицају берберског језика на дерижу, у великој мери уочљив је управо у овом гласу, полувокалу (ə). Када је у питању дерижа, генерално не постоји консензус око броја вокала, као ни око тога да ли уопште треба препознавати разлику између дугих и кратких вокала (ENNAH et al. 2004: 4). Хит такође помиње да су, у поређењу са распоредом кратких вокала у стандардном арапском језику, у мароканском дијалекту поједини вокали једноставно нестали (HEATH 1997: 209).

Сматрамо да је у употреби пет вокала који постоје и у српском језику, поред већ поменутог полувокала (ə). Према Хиту полувокал (ə) се у мароканском дијалекту користи као замена за стандардно арапски вокал *u*, који би могао у транскрипцији да се бележи знаком *ū* док су се кратки вокали *u* и *a* у појединим случајевима заменили знаком *a* (HEATH 1997: 209). У Енциклопедији арапског језика и лингвистике се наводи пет вокала и то: „три дуга или средња вокала: /ā /, /ī /, /ū /, и два кратка, односно ултра кратка: /a /, /i /”. Људи који живе у Маракешу и на југу земље имају само /a/, односно четири фонеме за вокале” (САУВЕТ 2011: 275, превод Ј. Б.).⁵

Дакле, полувокал (ə) није универзално прихваћен у дерижи, већ се неретко третира као сукун, али смо га укључили у разматрање јер олакшава схватање промена које се дешавају унутар речи.

⁵ Интересантно је да Енциклопедија не спомиње вокал *o*, а који је несумњиво присутан у дерижи. Неки од примера су речи *fabor* ‘бесплатно’ или *jobba* ‘пацов’, а јавља се чак и код речи које имају јасно арапско порекло попут речи *kora* ‘лопта, фудбал’ или *homa* ‘крај, квартал’.

Транскрипција према САЈ-у ⁶	Реч у САЈ-у	Транскрипција према деризи	Реч у деризи	Значење
ИМЕНИЦЕ				
baḥr	بَحْر	bəḥar	بُحْر	‘море’
laḥm	لَحْم	ləḥam	لُحْم	‘месо’
tamr	تَمْر	təmar	تُمْر	‘урма’
baṣal	بَصَل	bəṣal	بُصَل	‘црни лук’
ṣ/sadr	صَدْر	ṣədar	صُدْر	‘груди’
fahīd	فَحْد	fəḥaḥd/d	فُحْض	‘бутина’
katf	كَتْف	kətaf	كُتْف	‘раме’
ḡubn	جُبْن	jbən	جُبْن	‘сир’
ḡabal	جَبَل	jbəl	جُبَل	‘планина’
kalb	كَلْب	kəlb	كُلب	‘пас’
qalb	قَلْب	qəlb	قُلب	‘срце’
darb	دَرْب	dərb	دُرْب	‘пут, прилаз’
samn	سَمْن	smən	سُمْن	‘путер, масноћа’
fuḡl	فُجَل	fjəl	فُجَل	‘ротквица’
kariš	كَرْش	kərsh	كُرْش	‘стомак’
bard	بَرْد	bərd	بُرْد	‘хладноћа’
ГЛАГОЛИ (перфекат и имперфекат I. глаголске врсте)				
kataba	كَتَبَ	ktəb	كُتِبَ	‘написао је’
yaktubu	يَكْتُبُ	ka/ta -yəktəb	يُكْتَبُ	‘пише’
šariba	شَرِبَ	shrəb	شُرِبَ	‘пио је / попио је’
yašrabu	يَشْرَبُ	ka/ta -yəšrəb	يُشْرَبُ	‘пије’
daḥala	دَخَلَ	dkhəl	دُخِلَ	‘ушао је’
yadḥulu	يَدْخُلُ	ka/ta -yədkhul	يُدْخَلُ	‘улази’
ḥaraḡa	خَرَجَ	khrəj	خُرِجَ	‘изашао је’
yahrūḡu	يَخْرُجُ	ka/ta -yəkhruj	يُخْرَجُ	‘излази’
ПРИДЕВИ (позитив)				
ḡaliḡ	غَلِيظٌ	ghlīḡ	غُلِيضٌ	‘дебео’
kbīr	كَبِيرٌ	kbīr	كُبَيْرٌ	‘велик’
qadīm	قَدِيمٌ	qdīm	قُدِيمٌ	‘стар’
ṣaḡīr	صَغِيرٌ	ṣghīr	صُغَيْرٌ	‘мали’
marīḡ	مَرِيضٌ	mḡīḡ	مُرِيضٌ	‘болестан’
ПРИДЕВИ (елатив и боје)				
ʾakbar	أَكْبَرٌ	kbər	كُبْرٌ	‘већи’
ʾaṣḡar	أَصْغَرٌ	ṣghər	صُغْرٌ	‘мањи’

⁶ У раду су примењена два начина транскрипције: за транскрипцију речи из савременог арапског језика користила се ЗДМГ, односно ДМГ транскрипција која је латинична, широко прихваћена, научна фонолошка транскрипција на коју се ослања и Правопис српског језика (2010: 197), а име је добила по часопису који је објављивало Немачко оријенталистичко друштво (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft), док се за транскрибовање речи из дерижe користио систем симбола које прописује Амерички одбор за географска имена (BGN – United States Board on Geographic Names).

'aqdam	أقدم	qdəm	قدم	'старији'
'arhaş	أرخص	rkhəş	رخص	'јефтинији'
'aşfar	أصفر	şfər	صفر	'жут'
'ahdar	أخضر	khɖər	خضر	'зелен'
'akhal	أخمل	kħəl	كحل	'црн'
'ahmar	أحمر	ħmər	حمر	'црвен'
'azraq	أزرق	zrəq	زرق	'плав'
'abyad	أبيض	byəd	بيض	'бео'

4.1. Приложена табела садржи само неке од низа специфичности по којима се мароканска дерижа разликује од стандардног арапског језика. Свеобухватно бављење фонетским специфичностима овог дијалекта свакако би могла бити тема неког будућег истраживања. Овим избором желимо да дамо назнаку о природи фонетских разлика у односу на стандардни језик, због којих се дерижа сматра од њега најудаљенијим, те и просечном говорнику арапског најмање разумљивим дијалектом. Често овакве квалификације почивају и на чињеници да је у дерижи присутан велики број француских, берберских и шпанских речи. Иако је велика већина речи у дерижи арапског порекла, многе од њих се веома ретко, или уопште више не користе у арапском, а постоји и изванредан број речи које су у употреби и у арапском и у дерижи, с тим што у дерижи имају другачије значење, при чему су некад претрпеле и фонетске промене. Примера ради, веома фреквентни глагол **هضر** 'говорити' арапског је порекла. Међутим, на арапском овај глагол гласи **هذر** и не значи 'говорити', већ 'блебетати, причати бесмислице' и сл. Реч **بيت** (у мароканском изговору *bit*, док је у савременом арапском *bayt*) у широкој је употреби и у Мароку и у остатку арапског света, међутим та реч на арапском значи 'кућа', док на дерижи значи 'соба', а за *кућу* се користи искључиво друга арапска реч – **دار** (*dār*). Осим тога, постоје разлике и у синтакси, конјугацији глагола итд. Дакле, фонетске разлике су само један у низу елемената по којима се дерижа разликује од стандардног језика али њихова улога је веома битна, што, делом, илуструје и приложена табела.

Оно што је већ на први поглед уочљиво јесте смањено присуство вокала, које често резултира тиме да речи почињу двама консонантима. Ова појава је једна од основних карактеристика дериже, док у арапском језику реч не може почети на такав начин, већ прва два гласа морају бити комбинација вокала и консонанта. Исход оваквог различитог изговора је „сламање” слога, промена интонације и акцента.

4.2. Код прве групе именица у табели број вокала у речи је исти као у стандардном језику, а промена до које долази је померање вокала са позиције између првог и другог консонанта на позицију између другог и трећег консонанта, тако да речи почињу двама консонантима и имају форму ККВК (консонант консонант вокал консонант) – *bəħar*, *ləħam*, *təmar* итд., при чему се мења и акценат.

У другој групи именица вокали су се у потпуности изгубили. Чешће су у питању речи које иначе имају само један вокал, који је у дерижи уклоњен и реч остаје сачињена само од три консонанта чији акценат одређује

полувокал *ə*, који се налази или између другог и трећег консонанта – *jbən*, *stən*, или између првог и другог консонанта – *kəlb*, *bərd*. Све ове речи на стандарном арапском имају форму КВКК, док у дерижи полувокал долази или на место вокала у арапском или „склизне” између другог и трећег консонанта, чиме се мења и акценат речи. Постоје и речи попут *jbəl* која у оригиналној форми на стандардном језику има два вокала (*jabal*), док се у дерижи оба вокала губе и остаје само *ə* иза другог консонанта.

4.3. Када су у питању глаголи, ситуација с вокалима је слична. У имперфекту се јасно види правилност: глагол у трећем лицу једине мушког рода губи све вокале, а акценат се пребацује између другог и трећег коренског консонанта. Наравно, овде су, у циљу илустрације, наведена само трећа лица једине мушког рода потпуно правилних глагола из прве врсте. Код осталих лица, па затим код полуправилних, неправилних и глагола из проширених глаголских врста долази до низа других промена које могу бити тема засебне студије. Имперфекат има друге специфичности, али је константа појава префикса *ka-*, односно *īša-*. Обе варијанте су у употреби, а честа појава је и да исти говорник некад користи један, а некад други префикс (HOOGLAND 2018: 187), без неке нарочите правилности. И овде је евидентно уклањање вокала и појава полувокала, с тим да има одступања која се, рецимо, могу уочити код два фреквентна глагола *dkhəl* и *khraj*, који у трећем лицу једине мушког рода задржавају свој имперфекатски вокал *u*.

4.4. Уобичајена структура придева у дерижи је адаптирана само уклањањем првог вокала, док вокал између другог и трећег коренског консонанта остаје. Дакле, не догађају се велике промене у структури, изговор остаје сличан изговору у стандардном језику, уз задржану константу мањег броја вокала и уочљиво започињање речи двама консонантима. Осим тога, може се приметити и ситуација у којој се арапско емфатично *z* у дерижи мења емфатичним *g* као код придева *ghlid*.

И коначно, табела приказује стандардне облике за елатив мушког рода придева, као и називе мушког рода за боје, који у арапском језику имају исту форму као и елатив. Евидентна је доследност у елиминацији хамзе са почетка, док уместо другог вокала иде полувокал *ə*, иако је утисак из емпиријских истраживања да други вокал у целини остаје исти као у стандардном арапском. Оно што у сваком случају треба истаћи, јесте да се код свих ових речи мења акценат и наглашен је вокал, односно полувокал, који стоји између другог и трећег коренског консонанта, док је у стандардном арапском наглашен први вокал, који је у дерижи уклоњен. Дерижа је по овом питању врло доследна и једино одступање може се приметити код формирања суперлатива где се у појединим случајевима у потпуности задржао облик из стандардног арапског језика, акценатован на уобичајен начин.

4.5. У целини, табела јасно показује постојање мањег броја вокала него у стандардном језику, без обзира на врсту речи. Оно што је такође приметно јесте доследно започињање речи двама консонантима. У дерижи свакако постоје речи које не почињу на тај начин, али је, укупно узевши, тај, арапском језику несвојствен феномен, у мароканском арапском доминантан и изузетно

упадљив. Ова појава неретко узрокује промену акцента, што у збиру резултира другачијом мелодијом и интонацијом у односу на стандардни језик. Чињеница да је мелодија дијалекта другачија у односу на стандардни језик сама по себи није нарочито интересантна, будући да је то присутно и код других дијалеката. Међутим, оно што дерижу издваја јесте чињеница да је другачији акценат последица својеврсне норме која у стандардном арапском језику не постоји.

У поређењу са одступањима која се тичу консонаната, делимично одсуство вокала, када су у питању фонетске специфичности дериже, јасније одваја дерижу од стандардног језика, посебно из разлога што нешто што је у савременом арапском језику немогуће, поставља као стандард. Специфичности дериже које се тичу консонанта углавном су мање упадљиве, јер је то појава која се у одређеној мери одвија и у другим дијалектима. Посебну пажњу једино привлачи умекшавање гласа *йи*, које такође игра значајну улогу у формирању карактеристичног звука дериже. Свеукупно, фонетске специфичности дериже нису једини фактор због којег се она често сматра дијалектом који је највише удаљен од стандардног језика, али представљају неку врсту основе која даје мароканском дијалекту препознатљив акценат и интонацију.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. Мароко је у културолошком смислу веома интересантна и разноврсна средина, у којој су формиран карактеристични марокански идентитет и култура. Мароканци су веома поносни на арапски аспект свог идентитета и своју везу са богатим арапско-исламским наслеђем. Још од краја 8. века, доласком Алијевог праука Идриса, који у том периоду оснива династију Идрисида, поставља се нека врста основе власти у којој владарево порекло сеже до пророка Мухамеда, што му даје нарочит легитимитет. Ово није био случај током целе исламске историје Марока, али јесте честа појава, која је присутна и данас и оличена је у владавини Мухамеда VI из династије Алавита. Из тог разлога, веза Марока са исламом и арапским језиком је нарочито чврста и на њој се у Мароку веома инсистира, што је тренд који ће вероватно бити настављен и у будућности.

Међутим, Мароканци су врло свесни и берберског аспекта свог идентитета. Већина Мароканаца себе сматра Арапима, али свест о берберском пореклу код њих постоји, а значајан је и број оних који се изјашњавају као Имазигени и говоре берберским језиком. Берберски језик је још увек далеко од статуса који ужива арапски, али је на том пољу постигнут напредак оличен у чињеници да је од 2012. године берберски постао други службени језик у Мароку. Берберска култура дубоко је укорењена у мароканском друштву, а славни дани династија Алморавида и Алмохада уписани су крупним словима у странице историје Марока.

Из приложеног се може закључити да у Мароку постоји комбинација арапског и берберског идентитета што се одражава и на језик који се тамо вековима развијао и који се данас говори у овој, најзападнијој земљи арапског света. У том смислу, полазећи од чињенице да је дерижа веома тешко разумљива, или у потпуности неразумљива, значајном броју говорника арапског, овај рад дао је преглед и анализу појединих њених фонетских специфичности. Анализа је показала да код изговора консонаната код дериже

постоје одступања слична онима која постоје и у другим арапским дијалектима, где се једино, мање или више, умекшано изговарање гласа *īī* може сматрати особином која је карактеристична само за дерижу. Међутим, код изговора вокала постоје озбиљнија одступања, која дерижи заправо доносе ту *неарайску* дозу карактера. Драстично мањи број вокала, крунисан избацивањем првог вокала у речи, у потпуности слама и деформише традиционални арапски изговор и чини да дерижа, једноставно речено, звучи другачије. Ове промене дошле су као последица утицаја берберског језика и носилац су неарапског елемента мароканске дериже. Овоме се придружују и друге промене, у синтакси, лексички и сл., а крајњи резултат је језик који је тешко разумети. Утицај француског, берберског и шпанског на лексику дериже често је у првом плану, што је и природно, јер је лако уочљив, и заслужено носи свој део одговорности за репутацију дериже, али није конзистентан и зависи од говорника. Са друге стране, фонетске карактеристике које се тичу вокала су стабилне и дерижа задржава тај карактеристични сломљени слог и мелодију, што потврђује хипотезу постављену у уводу.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- CAUBET, Dominique. Moroccan Arabic. Versteegh Kees (gen. ed.). *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Volume III (Lat-Pu). Leiden: Brill, 2011, 273–287.
- ENNAJI, Moha, Ahmed MAKHOUKH, Hassan ES-SAIYDY, Mohamed MOUBTASSIME, Souad SLAOUL. *A Grammar of Moroccan Arabic*. Fes: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines Dhar El Mehraz, 2004.
- ENNAJI, Moha. The Promotion of Moroccan Arabic: Successes and Failures. Joshua A. Fishman, Ofelia Garcia (eds.). *Handbook of Language and Ethnic Identity. Vol 2. The Success-Failure Continuum in Language and Ethnic Identity Efforts*. New York: Oxford University press, 2011, 45–53.
- HEATH, Jeffrey. Moroccan Arabic Phonology. Alan S. Kaye, Peter T. Daniels (eds.). *Phonologies of Asia and Africa: (including Caucasus)*. University Park: Eisenbrauns, 1997, 205–217.
- HOOGLAND, Jan. *The Routledge Introductory Course in Moroccan Arabic*. London – New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2018.
- JANKOVIĆ, Srđan. *Arapski izgovor sa osnovama arapskog pisma*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- KRISTAL, Dejid. *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit, 1996.
- LAHROUCHI, Mohamed. The Amazigh Influence on Moroccan Arabic: Phonological and Morphological Borrowing. *The International Journal of Arabic Linguistics* 4/1 (2018): 39–58.
- MICHALSKI, Marcin. Describing Written Moroccan Arabic: Some Methodological Issues. *Rocznik Orientalistyczny* LXX/2 (2017): 232–244.
- MILLER, Catherine. Contemporary dārija Writings in Morocco: Ideology and Practices. Jacob Høigilt, Gunvor Mejdell (eds.). *The Politics of Written Languages in the Arab World, Written Changes*. Leiden: Brill, 2017, 90–115.
- TANASKOVIĆ, Darko, Anđelka MITROVIĆ. *Gramatika arapskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2005.

Marko Gagić
Jelena Babić

DARIJA, MOROCCAN ARABIC
– A DESCRIPTION OF PHONETIC PECULIARITIES

S u m m a r y

Before the arrival of the Arabs and the spread of Islam in the 7th century AD, North-West Africa was conquered by Carthaginians, Romans, Christians and other peoples and tribes. During the first half of the 20th century, most of the territory of Morocco was a French colony, while the northern regions were under the Spanish protectorate. Therefore, Darija represents a dialect that is created by the interweaving of Literary Arabic with the languages of Berbers, Spaniards and French. Many Arabic speakers, especially those from the Arab east or Mashriq, find Darija unintelligible and consider it a dialect far removed from MSA. This reputation of the Moroccan dialect can be explained and understood by comparing it with MSA at the level of phonetics, which is what this paper is dedicated to. The phonetic system of MSA consists of 28 consonants and 3 long and 3 short vowels. The tables in the paper show the use of consonants and vowels in the MSA by analysing selected nouns and verbs and indicate the presence of a large number of consonants and the simultaneous absence of vowels that are in use in the MSA. In addition, the absence of distinction between long and short vowels and the use of the semi-vowel schwa, which is considered to be an influence of the Berber language, is dominant in Darija. The peculiarity of the Moroccan dialect is also observed in the change of accent, i.e. the appearance of accentuation of the semi-vowel between the second and third root consonant when eliminating the initial hamza. The softening of the sound 't' additionally contributes to the development of the phonetic peculiarity of Darija.

Although none of the Arabic dialects, not even Darija, have a codified writing system, all words in this paper from Moroccan dialect are written in the Arabic alphabet with some modifications that are in use to indicate a different articulation of certain sounds.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
markogagic.bg@gmail.com
jelenababic@fil.bg.ac.rs

(Примљено: 29. септембра 2023;
прихваћено: 20. маја 2024)